

פנים מכוערות במראה

פנים מכוערות במראה: השתקפות ה' סיכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית.

ספר בשם זה (הוצאת רשפים, 1986) מצג את תוצאותיו של מחקר שנעשה בידי הפרופסור אדיר כהן במסגרת הקתדרה לחינוך ולחברה של אוניברסיטת חיפה. במחקר נבדקו 1700 ספרים – החל בספרים לבני הגיל הרך ביותר ועד לספרים המיועדים לבני 12-13. שהם גילאי סוף חטיבת הביניים. חל תוצאות המדיאות של מחקרו הוזמן אדיר כהן לכתוב לקוראי דף חדש.

חוקרי חינוך רבים מציינים כי בתחום יצירת הדרהות וחיקוי גדול כוחה של הספרות יותר מכוחו של כל מיקצוע אחר. הנסיון הנפשי המגולם בספר שב ומתחיה בנפשו של הקורא, ומכאן נובעת השפעתו הישירה על הקורא. הוא חוזר למציאות המתוארת, מתערה בה וחי אותה. הוא מודה עם הגיבורים, עלילותיהם, חוויותיהם וערכיהם העשירים להיעשות חלק מקניינו האישיים.

המחקר, שראה אור בספר פנים מכוערות במראה, מנסה לבחון כיצד משתקפת דמותו של הערבי בספרות הילדים העברית; כיצד מתואר הסיכסוך היהודי-ערבי; מה השפעתו של תיאור מציאות לאומית, תורות ציוניות וגינות תרבותיות; כיצד נוצרים הסטריאוטיפים למיניהם; מה מקומם של "הערבי הרע" ו"הערבי הטוב"; מה בין תיאור הערבי כאדם, על הטוב והרע שבו, לבין תיאור דמויות קרטון חיוביות; האם יש בעיצוב סטריאוטיפי חיובי משום משישפתיים; כיצד פיצוי למצפון רע, מישאלה כמוסה, תיקוה; כיצד מתוארת הדרך לשלום, לשתוף פעולה, לצמיחת שכנות טובה והשלמה; האם תחרוג ספרות הילדים מעולמם של התועלת הלאומית, הוויכוח האיריאולוגי, המילחמה כאויב, אל יחסי אני-אתה?

לצורך המחקר נבדקו אלף ושבע מאות ספרי ילדים, שראו אור אחרי מילחמת ששת הימים, ומתוכם נמצאו חמש מאות ועשרים ספרים, בהם יש התייחסות לדמות הערבי. חמש מאות ועשרים ספרים אלה נחקרו ביסודיות, הן מחקר כמותי המוצא את סיכומו בשורה ארוכה של טבלות סטטיסטיות, והן מחקר איכותי המתמודד עם העולם המועלה בספרים.

סוגים של אויב

בסיפור סוציולוגיה פוליטית מתאר הפרופ' שמואל אייזנשטדט כמה סוגים של אויב וכמה דגמים של מילחמה. הסוג הקיצוני ביותר הוא אויב שהמילחמה בו משהו איננה להגיע בסופו של דבר לברית שלום עימו, ליחסים תקינים, אלא להשמדתו. אויב מסוג זה מהווה מעין סמל המייצג רוח, רשע, איים וסכנה לעצם קיומה של החברה. מילחמה מסוג אחר היא זו הנראית כמשכירה, כאשר המטרה היא השגת הישגים שונים – מדיניים, כלכליים וכדומה. מילחמה כזאת איננה מנקשת למגר את האויב, אלא להגיע לסופו של דבר ולהבטיח לוהי, להכרה פוליטית, לייצוב ונבולות ליחסי-שלום. את המילחמה בין הערבים והיהודים קשה להגדיר במושג שתי התמישות שהוזכרו. קבוצות שונות בשני המחנות מודגשות הבטח שונים – החל במלחמת-קדש והמשך והכל במלחמת-מגן. העמדה היהודית המוצהרת אינה חיטול האויב, אלא חיטול האויבות, יצירת אפשרויות לחיים של שלום. מאידך גיסא, נר תוחם של ספרי הילדים מלמד על מילחמה בין הטיפוס הראשון, על הדהומניזציה של האויב, השפלתו, ראייתו כמילצת, שספק אם אייפעם ייכנו יחסי שלום איתה, וספק אם ייתכנו כלל יחסי-אמן.

בניתוחם של 520 ספרי ילדים לאיתור מאפייני הצורה הייצוגית של הערבי המתואר בהם נגלו 1079 מאפייני צורה סטריאוטיפיים, 88 תיאורים ריאליסטיים, 220 איזורים סטטיים. המרכיבים המקובלים של הסטריאוטיפ הערבי הם: צורה רוחה, לילכול, מום כלשהו, עיניים מזרות אימה, דלקת, ריח רע, שפה נלעגת, התרפסות שמאחוריה זימה, אלימות המחכה להורמנות להתפרץ, פחדנות, אכזריות, הבעה של עוף טורף ורועיל.

לא רק "העניים מזרות האימה" ותיאור תווי פניה של דמות הערבי בחלק גדול של ספרי הילדים העבריים הם סטריאוטיפיים. הסטריאוטיפ מושל אף בתיאור תכונות האופי, אורח החיים, ההתנהגות, היחסים הבינאנושיים, המידות, הלבוש, מישלח הדיר, ההשכלה, המעמד החברתי, ההתמצאות במציאות של ימינו. 520 הספרים שנבחנו מופיעות 415 התייחסויות

לחכונות-אופי המגדרות כשלייליות ובגדרנות, שקר, חלקקות, חוצפה, אכזריות, פחדנות, ריפתניצ, רחבתות, הנפה, הירות, צביעות, ערמוניות וכו') לעומת 156 התייחסויות לתכונות אופי המגדרות כחיוביות (חריצות, רחמנות, ידידות, הומור, חוכמה, אומץ-לב) 83% האחרים. הרי כ-63% של ההתבטאויות לגבי תכונותיהם של הערבים הן שליליות, כ-24% הן חיוביות וכ-13% נעדרות התייחסות כלשהי.

שחור מול לבן

אם נבחנו את הטבלה המרכזת את האיזורים היוצרים תמונה מקובצת של הערבים כקבוצה שלילית, נגלה כי כ-31% מן האיזורים מתואר הערבי כ"אויב אכזר", כ-18% כצבא לוחם ומי איים, איזורים רבים מתארים את הערבים כשודר רים, מחבלים, אנשי-כנופיות, מרגלים, גונבי רכוש, חוטפי-מטוסים וכו'".

אחד ממאפייני העיצוב הסטריאוטיפי של דמויות הוא ההיגיונות המהירה והקלה להלענה, לתיאור סרקסטי, לביטוי מזלזל, להשפלת הדמות ולעיתים אף לכינויה כשמות-נגא. הכתיבה הנוקטת בהעמדה מקוטבת של דמויות – רע מול טוב, שחור מול לבן, אויב מול ידיד – ממחרתת להתייצב נגד הסיטרא-אחרא, לתקוף אותו, להתגונן בפניו, להרחיק את הפחד ממנו ודוקא על-ידי הוילול בו, ביטול השיכותו ול-עיתים אף ביטול אנושיותו עד להפיכתו לדמות קרטון דוממרי. השפלת-האויב, הפחתת השיכור תו, הלעג להליכותיו, למנהגיו, לאמונותיו ולאורח-חיייו, שילול זכותו להימנות עם בני האדם השלמים המתוקנים, הדומים לך – כל

יעקב גוטמן: איור מתוך "כיצד נעלם סעיד?"

אלה הם מכשיר להתגוננות נפשית בפני הור, כלי המקל את המאבק הנפשי בו ובפחדים ובחששות שהוא מעורר, אמצעי-מילחמה המקדים את כלי-הנשק של שדה-הקרב.

סופרמים

השימוש בשמות-נגא, בכינויים פוגעים, היא אחת הרכיבים הנפוצות של הדהומניזציה, ואכן השימוש בכינויים מעליבים שכיה למדי בספרות-הילדים העברית. כך נפוץ למדי השימוש בכינויים מתחום עולם החי, כגון: צפע, נחש, זאב טורף, חמור, תוך הוצאתם של הערבים אל מחוץ למערכת האנושית. תהליך הוילול בדמויות ראשיות בצורות המתנות של קללות "ספרותיות" כמטע, נוסח, גולנים", "חמסנים", המשכו בבטיבוים חריפים ביותר נוסח: "יא, דלועים נבובים! אני משתין עליכם שחין וצפרדעים, תשאלו את המואזין שלכם ויגיד לכם, מטומטמים!". וסופו במערכת כינויים שליליים המוכרים גם מן העיתונות: מרצחים, פורעים, שודדים, פרחים, וכו'".

בחלק ניכר של ספרי-הילדים, בהם מצויה התייחסות לערבים, קיימת גם הזדקקות, אם כינר רה ואם עקיפה, לערבים כחיללים, כאנשי-כנר פיות, כמשתתפים באחת המילחמות, החל במי-לחמת-העצמאות ואילך, מן המחקר מסתבר, כי בתחום זה מגיע העיצוב הסטריאוטיפי לשיאו. ואכן, ספרות-הילדים העברית, בשימושה במגן נון הדהומניזציה וההשפלה, בנוקטת עמדת עליונות יהודית מזה ונחיתות ערבית מזה, בעצ-בה חבורות-ילדים ישראלים בדמות סופרמים, אשר די בחצי מניין מהם כדי להשתלט על גורו ריש וחטיבות, להכניע בצאות, לסכל מויתים לפגוע במפקדות אויב, ובתארה את הלוחמים הערבים כנחותים, חסרי-מישמה, פחדנים, שק-נים, כמנהיגים לנוס, טיפשים ואצים להיכנע – הביאה בסופו של דבר להדרמה של כל החושה ריאליית לגבי המילחמה. מכאן אף מיעוט ספרי-

הילדים המתיוחסים למילחמת יום-הכיפורים, שבאה אחרי ההדרמה הגדולה. מול התיאורים הסטריאוטיפיים השליליים ניכר במיספר לא מבוטל של ספרי-ילדים נסיון להתרפקות נוסטאלגית על ימי הישוב הישן, תוך תיאור יחסי שכנות טובה ועזרה הדדית ערב הקמת-המדינה. ההתרפקות הנוסטאלגית הזאת, החריאתה של יחסי-ידידות ותיאור קשרים שבלב שלא נקטעו במשך השנים הרבות של ניתוק וריחוק, גבול ועויות – מיסרם החינוכי מעורר והשוב, אך קשה להימלט מן התחושה הרווחת לגבי מרבית התיאורים האלה, שהם בחינת ריגשה ריקה, כפיית סוכר ומעט קינמון על כוס סחלב מתקתק עד מאור.

נוסטאלגיה

מתוך 520 הספרים שנבדקו נמצאו 26 ספרים עליהם שפוכה רוח של נוסטאלגיה והתרפקות על ימים רחוקים בהם שררו יחסי ריעות וחיבה בין דורות הסבים, וכך מוסיפים סכא פרידמן ואבר סלח וכל בני-דמותם לשבת ולשוחח על "מילחמה לא טוב", ומשמסתיימת הנוסטאלגיה החמימה יוצאים הבנים אל המילחמה החדשות. כ-9% מן הספרים שנבדקו נגלה פרמאטיזם מוסרי המגדיר, "ערבי טוב" כערבי מועיל, מושיט עזרה, מסייע, מגן, לעיתים הוא אף יוצא כנגד אחיו כדי להציל את שכניו היהודים. לעיתים מס-גיר את סודות הערבים ומביא להכשלת התקפה על יישוב יהודי ולהרג התוקפים בני עמו, יש והוא גם מתקומם כנגד בני מישפחתו שלו ומצט"רף לשורות קבוצות-הילדים הלווחמת בטורריס-טים הערבים.

רק בחלק קטן של ספרי הילדים מתגלה ראייה מאוזנת, המרגישה כי ישנם ערכים, "טו" כים", ו"רעים", כשם שישנם יהודים טובים ורעים. ספרים אלה אינם עוסקים בדמויות סטריאוטיפיות פיות שהן גילום של טוב או רע, גם לא בנציגים לאומיים המתייחדים בתכונות לאומיות – אלא בכניאדם שבהם גם טובים גם רעים, רק כ-40% ספרים מתוך 520 נמצאו נסיון לתיאור שקול, ריאליסטי, מתפתח, החורג מתיאור נוסטאלגי, פרמאטי גרידא או סטריאוטיפי עיוין.

מן הרין להדגיש כי עיון בספרויות לאומיות של דמות המצויים כמצבי סיכסוך חושף את העובדה שמצבים כאלה מביאים כמעט בהכרח לעיוותים בראיית השותפים לסיכסוך אלה את אלה, הפסיכולוגים טוענים כי סיכסוך בין עמים הוא במידת-מה מילחמת כללים, כל צד נאבק נגד דמות היריב כפי שזו מצטיירת בעיניו, כשהוא נוטה ליחס את פעולת המנגנון המעוות ליריבו בלבד, כאילו רק היריב מסלף את דמותו, בעוד הוא עצמו נקי מעיוותים מסוג זה. כאן פועלת השלכה של הצד האחר על מישנהו, כשכל צד משלף את דמות פחדיו שלו על זולתו. באותו זמן פועל לאן מעין מכניסם של הגנה, המאפשר לאנשים להתעלם מחסרונות עצמם ומחלקם הם בסיכסוך. בדרך זו הופך היריב לשעיר לעזאזל, למגבש תכונות שליליות, שבחלקן אינן אלא פגמים וחסרונות של בעליהן, המיוחסות לאויב על דרך ההשלכה. טיבעו של האדם שהוא מסגן ידיעות ותחושות על האויב, על הסכיבה ועל עצמו, והוא נוטה להתעלם ממידע ומתחושות הסותרים את הדימויים שצויר לעצמו. כך נוצר אינטרס בעיוות, הסלקטיביות מביאה לזקשות בתפיסה; הדימוי של האויב נעשה כולו רע, ואילו הדימוי העצמי כולו טוב.

אחד ההיבטים הקיצוניים, בחלק מספרי הילדים, בהשתלטות הסטריאוטיפים, הוא הרגע שבו דמותו של הערבי מאבדת את שמה ושוב אינה מכונה בשם; תוארה הסטריאוטיפי הופך עתה לתו זיהויה: "בעל הצלקת", "שתום העין",

"בעל הפרצוף הרצחני", כאן מאבד הערבי כל זהות אינדיבידואלית, תופעה דומה מוכרת לנו גם מתחומה של הספרות האנטישמית. מול גישה זו מתייחדים ספרי-הילדים הרי-אליסטיים, המעטים יחסית, שאינם מבקשים את הסטריאוטיפי "החיובי", אלא את האנושי, רק אלה מפגישים את קוראיהם עם האדם ולא עם ציור דמויו, תולדת פחדיו או מישאלותינו הכמור סות, בלב התמונה הקבוצתית המעוותת של הערבים, שחלק גדול מספרות-הילדים העברית מצוירת לפנינו, צומחים אף פרחים, אך הקוצים רבים, והפרחים נחבאים בסכך הקימיונים המקיף אותם עז למחנק.

אדיר כהן

טלוויזיה

שלוש נשים וילד

סיפור מרתק על פגישה בין אב, סופר, חתן פרס נובל, לבנו שאותו לא ראה 20 שנה. האב: הסופר האירי יצחק באשבינדינגר, הבן – ישראל זמיר, עיתונאי וסופר, חבר קיבוץ בית-אלפא. זמיר שיתף פעולה עם יוצרי סרט טלוויזיה "שאינו תיעודי" ביוראפי, אך עם זאת הוא מבוסס על עובדות ונאמן לאופיין של הדמויות" (מן העיתונות). גם עיתוי הפגישה בין האב והבן מעורר עניין: "ביקור הבן אצל אביו הוא כשביל האב פלישת זו לחייו. באותה עת הסופר עוסק בכתיבת רומאן אוטוביוגרפי למחצה על ניצול שואה רדוף טישים. הקשור בקישורי נישואין בו זמניים עם שלוש נשים. השחקן הראשי בסרט, זינגר ואת הרמאן ברודר, גיבור הרומאן שבאשבינדינגר עומד בכתיבתו אותו זמן.

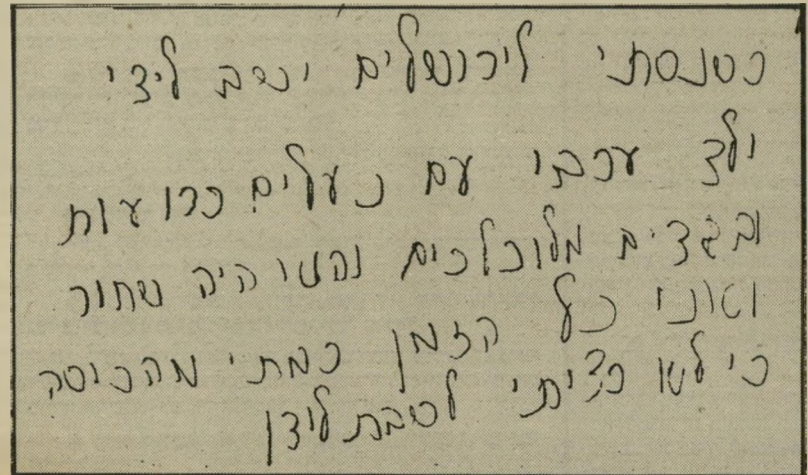
לכאורה, איזו הודמנות לדראמת טלוויזיה: ההיה אייפעס סרט טלוויזיה אצלנו שיצא לדרך מצויד בתנאי-פתיחה טובים יותר? הוסף על כך את העובדה שיש כאן גם צילומים של ניו-יורק (רכבת תחתית, מגדלי-שחקים, גגות, המון ברחובות). בקיצור: העולם הגדול.

התוצאה, ככל זאת, עולם קטן, מיפגש של קרטון בקרטון והמתח החשמלי שנוצר כשקרטון מתחבר בקרטון. דמות אחת קירחת, עשויה מן החומר ההוא, פוגשת בדמות שניה בעלת בלורית ושיעוריקומה אמנותי דומה, בתוך מופיעה עוד דמות נשית מקורטנת, השולפת מונולוג של קרטון מדוקלם (מדופלם). ויש גם רגע נועז אופייני, הוא הרגע שבו גדליה בסר עירום ולבנוני מונק (צונח) אל תוך אמבט גואה, מכאנה שאינה יכולה להתפרש אלא כהתאבדות מקרטעת, שעה שאשה נוספת בקרטון חרוץ צובעת את דלת האמבט בצבע צהוב סימלי עז וסופי.

מי שלא ראה את הסצנה בעירוס-לבך מתאמבט שמר נפשו מלראות שחקן ובימאי מחונן בקלקלתו.

איז לנו מזל לדראמות טלוויזיוניות, איז לנו מזל לתסריטאי (וכאן יש שניים), המסוגל להוציא מתחת עטו מישפט שמישהו עשוי להאמין שאכן יצא מפיו של אדם חי, ואין עליו לשחקן שיהיה מסוגל להשמיע מישפט עשוי קרטון כאילו לא לעס קרטון בפיו, דומה שככל שהיומרות גדולות יותר (סיוטאציה מרתקת בין אב מפורסם לבן, סימליות, סיפור בתוך סיפור, שואה, פסיכולוגיה, ניו-יורק, וכו') כך חזקה על המפולת שתהיה שלמה יותר.

אולי נאמת צדקו האומרים: תיעוד ורק תיעוד, ובקטן ומקומי, והעיקר: בלי "ספרות" וכלי "אמנות" וכלי פרטנסיות וכלי דיאלוג המתיימר להיות דיאלוג ולא דיבור סתם. כלומר, קרובים קרובים ולא רחוקרחוק, ובטח שלא בניו-יורק

ילד ערבי: קטע מחיבור של ילד יהודי בן 9